

общество было демократическим; оно осуществило весомый вклад в национальное книгопечатание и распространение печатной продукции среди населения Украины в начале XX в.

Автором использованы проблемно-хронологический, сравнительно-исторический и описательный методы.

Ключевые слова: «Благотворительное общество издания общепользных и дешёвых книг», издательское дело, Устав, Правление общества, члены общества, финансовая отчётность, фонд, комиссии.

Demuz I. Organizational principles of «Charitable Society for Publication of Universally Beneficial and Cheap Books» (1898–1918)

The article analyzed the organizational principles of «Charitable Society for Publication of Universally Beneficial and Cheap Books» – a book publishing organization that emerged in Saint Petersburg with the assistance of Ukrainian public figures. In particular, the article studied the main constitutional document of the society – the Statute, it is attracted minute books of meetings of the Charitable Society, organizational and administrative and record keeping documentation which is kept in the collections of the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine.

The article made an attempt to revive the staff of the society, to describe its financial situation, to show the documentation structure, etc. It is concluded that this book publishing institution belonged to educational organizations and was active on the basis of charity and self-financing (through membership fees, private donations and income from the sale of publications). The Charitable Society was democratic; it made a significant contribution to the national book printing and spread of printed output among the population of Ukraine at the beginning of the XX century.

The author of the article used problematic and chronological, comparative and historical and descriptive methods.

Keywords: «Charitable Society for Publication of Universally Beneficial and Cheap Books», publishing industry, Statute, Board, members of society, financials, fund, committees.

Одержано 1.04.2016

УДК 69.59.7: [2-523.42 (477.42) (091) «19»

*Людмила Хмельницька
(Переяслав-Хмельницький)*

ІСТОРІЯ РЕСТАВРАЦІЇ СВЯТО-ВАСИЛІВСЬКОГО СОБОРУ М. ОВРУЧА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті, на основі комплексу використаних джерел та літератури, здійснена спроба дослідження поетапного процесу проведення циклу реставраційних робіт з відновлення на початку XX ст. архітектурної пам'ятки України - Свято-Василівського собору в м. Овруч на Житомирщині. Простежується соціокультурний характер реставрації та її поетапна характеристика.

Опрацювання різного виду джерел, наукової літератури та використана наукова методика дозволили простежити процес проведення пам'яткоохоронної роботи, відповідальних за це громадських та державних структур на початку XX ст. Визначено масштаби проведеної реконструкції Свято-Василівського собору та особистий внесок у роботу по врятуванні унікальної пам'ятки архітектури окремих архітекторів та Імператорської археологічної комісії. З'ясована значимість реставраційних робіт по Свято-Василівському собору як приклад комплексного наукового вивчення і збереження історико-культурної спадщини українського народу.

Стаття написана у руслі сучасних методологічних підходів до аналізу джерел та літератури і базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, а також проблемно-хронологічного та описового методів.

Ключові слова: абсида, арка, вівтар, вежа, церква, купол, кварцит, реставрація, реконструкція, собор, храм.

Наукові дослідження пам'ятко-охоронної діяльності періоду Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. щодо шедеврів церковної архітектури в Україні належать до актуальних проблем цілого спектру наукових галузей: архітектури, археології, мистецтвознавства, історії. Сучасна історична наукова думка з цього приводу аналізує даний дослідницький аспект з позиції багатфакторності: соціокультурної значимості, геополітичних впливів, суб'єктивного фактору участі у реставраційному процесі окремих архітекторів, безпосередньої культурологічної характеристики реставраційних робіт та супровідних об'єктивних факторів втручання у процес реконструкції відповідних громадських та державних структур.

Здійснення в сучасних умовах пам'яткоохоронної діяльності щодо культурної спадщини України передбачає врахування набутого в цій галузі історичного досвіду, в т.ч. нагромадженого й на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. У регіоні, який у зазначений період перебував під владою Російської імперії, увагу громадськості привертала церковні споруди часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави – пам'ятки високої художньої досконалості та самобутньої історії. Зацікавлення ними, як зазначають вітчизняні дослідники, диктувалося низкою політичних, ідеологічних, культурних, насамперед мистецько-пам'яткознавчих та інших мотивів [9, с. 195].

З огляду на чисельність об'єктів церковної архітектури в Україні та відсутність в ряді випадків загалом чи то при наявності фрагментарних досліджень по їх реставраційних роботах посилює актуальність даного напрямку наукового дослідження, яке вводить до наукового обігу нові джерела та літературу, переважно архівного характеру. Відсутність у сучасному науковому доробку комплексних досліджень, що інтерпретували б реставраційні роботи у Свято-Василівському соборі м. Овруча початку XX ст., за виключенням фрагментарних розвідок К. Афанасьєва [1], С. Гаврилюка [2], Т. Кілессо [5], М. Костиці [6; 7], В. Лісовського [8], Л. Прибеги [11], П. Раппопорта [12] стали вирішальним фактором у виборі даного архітектурного шедеву в якості об'єкту дослідження.

Вирішення на території Російської імперії проблеми охорони вцілілих шедеврів церковної архітектури стало можливим після створення в 1859 р. Імператорської археологічної комісії (далі – Комісія). Завдяки її підтримці на українських землях розпочався процес охорони архітектурних пам'яток за допомогою відновлювальних робіт, у тому числі шляхом реставраційної реконструкції. Роль Комісії в її здійсненні зроста після виходу імператорського указу від 11 березня 1889 р. Згідно його положень Комісії надавалося виняткове право на проведення досліджень пам'яткознавчого характеру в галузях археології та архітектури.

При реалізації заходів щодо відновлення старовинних будівель Комісія тісно співпрацювала з місцевими історико-краєзнавчими осередками. З цією метою зав'язувалося активне листування, практикувалися відрядження спеціалістів – членів Комісії – для огляду пам'яток. Хід і підсумки реставрації висвітлювалися на сторінках «Известий Императорской археологической комиссии» та додатків до цього періодичного видання. Так, наприкінці XIX ст. Комісія почала організовувати спеціальні засідання, присвячені проблемам реставрації. Заслуховувалася інформація з різних регіонів Росії про технічний стан давніх церковних споруд, на прохання Синоду та місцевих консисторій обговорювалися і вирішувалися питання доцільності їх ремонту чи реставрації. Для нагляду за проведенням реставрації об'єктів старовини у 1902 р. при Комісії було запроваджено посаду штатного архітектора.

У 1903 р. увагу Комісії привернули залишки храму св. Василя в Овручі. Ця архітектурна пам'ятка XII ст. найбільших руйнувань зазнала в 1321 р. під час облоги міста військами литовського князя Гедиміна. Після чого храм не відновлювали. В 1842 р. завалилася верхня частина стін церкви. Від пам'ятки залишилися тільки три апсиди і частина північної стіни [8, с. 83]. У 1860 р. місцеве керівництво розпочало збір пожертвувань. У 1864 р. проект відновлення пам'ятки схвалив тодішній російський

самодержець Олександр II [8, с. 84]. Відповідальним за складання кошторису на відбудову храму був призначений завідувач церковно-будівельними роботами Волинської губернії О. Ертель. Після огляду решток пам'ятки він дійшов висновку, що зведення церкви з наявних залишків було б не відновленням давньої святині у колишньому вигляді, а побудовою нового храму на старому місці. Тому О. Ертель запропонував тільки зберегти руїни, що залишилися, оточивши їх огорожею. Для утвердження серед народу пам'яті про святість цього місця О. Ертель висунув пропозицію спорудити при руїнах каплицю [8, с. 85], яку освятили у жовтні 1877 р. (згодом її було розібрано) [8, с. 86].

На початок 1900-х рр. від величної колись споруди залишилися рештки східної та північної стін, частина західної, а в землі – уламки південної стіни [6, с. 85]. З приводу їх занедбаного стану і звернулася у 1903 р. Комісія до єпископа Волинського і Житомирського Антонія (Храповицького). Єпископ поінформував про це звернення Синод, який, у свою чергу, звернувся до Комісії з проханням відрядити в Овруч кваліфікованого спеціаліста [9, с. 194]. Для вивчення ситуації на місці Комісія вирішила відрядити на Волинь академіка архітектури Г. Котова. Однак, останній, через об'єктивні обставини приїхати не зміг, натомість запропонував кандидатуру О. Щусєва, яку підтримала Комісія [6, с. 74].

Протягом літа 1904 р. О. Щусєв обстежив руїни храму, дослідивши рештки його архітектурних деталей та зробивши точні виміри. Залишки цієї пам'ятки йому вдалося зафіксувати до найменших дрібниць, що на той час склало своєрідний зразок для інших архітекторів-реставраторів [6, с. 78]. Базуючись на ґрунтовних дослідженнях залишків, що знаходилися на поверхні, їх детальних обмірах, використовуючи аналоги, О. Щусєв упродовж зими 1904–1905 рр. розробив попередній проект реставрації церкви. Задум митця полягав у тому, щоб цілісно реконструювати храм у його історичних формах. Верхню частину споруди було спроектовано заново. Водночас передбачалося уцілілі фрагменти пам'ятки зробити невід'ємною складовою відреставрованого храму [12, с. 83].

12 квітня 1905 р. проект розглянула та схвалила Комісія [12, с. 84], при цьому були висловлені окремі зауваження та пропозиції. Зауваження торкалися запропонованого архітектором п'ятиглавого завершення храму. П'ятиглаві храми, як вважали спеціалісти, не були характерними для Київської Русі XII ст. Тому, на думку Комісії, О. Щусєв застосував значний авторський домисел. Точних відомостей про первісний вигляд Свято-Василівського собору відшукати не вдалося. Тому під час підготовки проекту О. Щусєв керувався інтуїцією художника [6, с. 78]. Щодо пропозицій, то останні зводилися до побажання спорудити новий храм не на залишках старого, а поруч, зберігши руїни останнього як «неоціненний та нічим не замінимий матеріал для наукових досліджень» [8, с. 191].

Однак, техніко-будівельний комітет при Синоді ці пропозиції відхилив. Його члени вважали, що рештки давньої церкви будуть збережені краще «як частини цілого, будучи зміцнені при реставрації та захищені від подальшого руйнування, пов'язані спільно з новими частинами храму» [8, с. 192]. Водночас комітет запропонував Комісії провести додаткове дослідження пам'ятки [8, с. 193]. Воно здійснювалося паралельно з будівельними роботами щодо відновлення храму, які розпочалися 20 травня 1907 р. [6, с. 81]. Керував ним штатний архітектор Комісії впродовж 1902–1917 рр., вже відомий на той час реставратор Петро Покришкін (1870–1922).

Мету розкопок на території розташування залишків Овруцького Свято-Василівського собору П. Покришкін вбачав у виявленні і спробі підняти стіни, які впали задовго до початку реставраційної реконструкції. Завдання полягало також у необхідності пошуку архітектурних деталей, які б дали змогу з більшою точністю реставрувати храм. Очистивши місце від наносного ґрунту, площа перед західним входом збільшилася. Підводити фундаменти було справою небезпечною.

Узимку 1907–1908 рр. О. Щусєв розробив наступний і остаточний проект відновлення церкви св. Василя в Овручі. Він передбачав у верхній частині одну центральну баню і дві вежі. Проект Комісія обговорила і затвердила 26 березня 1908 р. [6, с. 82].

Наявність остаточного проекту реставрації храму дала змогу весною і влітку 1908 р. продовжити відбудовчі роботи. Паралельно з ними тривали археологічні обстеження церкви, зокрема, розкопки південної стіни. Вони, як доповідав О. Щусєв 14 січня 1909 р. на засіданні Комісії, проводилися наступним чином. Стіна вежі і південна стіна храму «розбиралися у всю їхню довжину поступово по рядах цегляної кладки, ряди розраховувалися, вимірювалися і наносилися на креслення, камені ж, вставлені в кладку, занумеровувалися і наносилися на креслення, потім уже за кресленням і номерами вставлялися в стіну храму при її зведенні. Таким чином, із попереднього храму ніщо не було загублене і все точно відтворено в натурі майже до самого верхнього карниза; не знайдено було тільки ніяких елементів купола, що провалився, мабуть, усередину церкви і був знищений наступними перебудовами (до кінця XVIII ст. усередині руїн стояла дерев'яна церква), а тому купол довелося спроектувати тільки на підставі знайдених чотирьох стовпів храму, що визначили його розмір. Висота його припущена згідно із загальною пропорцією всього храму» [6, с. 83].

Після завершення розкопок продовжилося підведення фундаментів під вежі й зведення стін церкви. На кінець червня 1908 р. вони були підняті на висоту 6 м. Облицювання храму здійснювалося з урахуванням техніки візантійської кладки. В околицях Овруча вдалося відшукати білу глину для виготовлення придатної за кольором облицювальної цегли. Залізні палі, потрібні для погашення пружності арок, виготовили місцеві ковалі. Швидкий хід робіт дав можливість уже 18 вересня 1908 р. підняти на куполі святині хрест. Його знайшли в 1907 р. на горищі діючого місцевого собору. Оскільки хрест виявився потрібних форми та розміру, то саме його і встановили на куполі Свято-Василівського храму [6, с. 84].

Половина вересня і весь жовтень 1908 р. пішли на здійснення остаточної кладки напівкруглих тимпанів, кладку всіх склепінь і на покриття. Роботами керував В. Максимов – учень О. Щусєва. Уже в 1909 р. споруда церкви постала у «чорновому варіанті». А на травень 1911 р. всі будівельні роботи завершилися [6, с. 85]. Церква набрала вигляду однокупольного храму з двома вежами і набула репутації абсолютно документально відновленої пам'ятки. За цю роботу О. Щусєв у 1910 р. отримав звання академіка архітектури [2, с. 94].

Дійсно, нема підстав вважати, що за проектом архітектора О. Щусєва і з урахуванням вагомого внеску П. Покришкіна Свято-Василівський собор в Овручі у всіх деталях набув образу свого давнього попередника. Відсутність достовірних відомостей про цю сакральну пам'ятку XII ст., необхідність створення довершеної архітектурної форми споруди зумовили застосування в багатьох випадках авторського домислу. Це, зокрема, стосувалося її висоти, форми покриття куполів, деталей підпружних арок, карнизів над апсидами і вежами, створів дверей і вікон, інших фрагментів, що визнавав і сам О. Щусєв [2, с. 95].

Упродовж 1910 – початку 1912 рр. у храмі проводилися внутрішні роботи, пов'язані з його розписом і оздобленням. Приблизно у середині 1911 р. П. Покришкін писав до Комісії графа О. Бобринського: «Автор стінопису в Овруцькому соборі художник Блазнов просить (листом) прийняти його роботу, запевняючи, що Імператорська Археологічна комісія доручила це мені. Наскільки я пам'ятаю, мені доручено оглянути. Огляд відбувся. Ви, Графе, брали участь в огляді, тому тепер, по-моєму, слід повідомити Архієпископу Антонію Волинському телеграфом наступне: «Стінопис в Овруцькому соборі схвалюємо, необхідно пом'якшити суворість лику Спасителя над входом, різкі тони панелі, спотворені обличчя і потвори на хорах» [4, с. 174].

Отже, зацікавлення П. Покришкіна Свято-Василівським храмом не обмежалося відвіданням Овруча влітку 1907 і 1908 р. Воно знайшло подальший вияв у нагляді за розписом пам'ятки, одержанням відомостей про хід реставраційної реконструкції від безпосереднього учасника відбудовчих робіт в Овручі Л. Весніна – також учня О. Щусєва. Інформацію про реставраційні роботи в Овручі надсилав П. Покришкіну і волинський епархіяльний архітектор В. Леонтович [2, с. 98].

Таким чином, яскравим, хоча неоднозначним за своїми мистецькими наслідками, прикладом комплексного наукового вивчення і збереження української історико-культурної спадщини стала на початку ХХ ст. реставраційна реконструкція Свято-Василівського собору в Овручі [10, с. 51]. Широка ерудиція та високий рівень загальної культури автора проекту реставрації О. Щусєва, доповнені практичним досвідом та майстерністю П. Покришкіна, дали змогу здійснити відбудову давньої культової споруди Волині на високому рівні і цим зберегти її засобами архітектури як неоціненну історичну пам'ятку у культурній спадщині українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев К.Н. А.В. Щусев /Афанасьев К.Н. – М.: Строиздат, 1978. – 368 с.
2. Гаврилюк С.В. Историчне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок ХХ ст.) : Монографія. – 2-е вид., доп. / Світлана Віталіївна Гаврилюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.
3. Грабарь И. История русского искусства. Т. 1. Архитектура. Допетровская эпоха / Грабарь И. – М.: Изд. И. Кнебель, 1986. – 648 с.
4. Карпова Л.В. Охрана культурного наследия в документах XVII – XX века / Карпова Л.В., Потапова Н.А. – М.: Весь мир, 2000. – 428 с.
5. Кілессо Т. Засновник української школи реставрації пам'яток архітектури / Кілессо Т. // Пам'ятки України. – 1992. – № 2–3. – С. 50–54.
6. Костриця М.Ю. Храм Святого Василя в Овручі / Костриця М.Ю., Михайлишин О.Л. – К.: Техніка, 2011. – 96 с.
7. Костриця М.Ю. Географічне краєзнавство України: теоретико-методологічні засади, історія, практика [Текст]: автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.13 / Костриця Микола Юхимович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 32 с.
8. Лисовский В.Г. «Национальный стиль» в архитектуре России / Лисовский В.Г. – М.: Совпадение, 2000. – 416 с.
9. Логвин Н. До історії реставрації пам'яток в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Логвин Н. // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 1. Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофієнка. – К.: Українознавство, 1996. – С. 193–198.
10. Михайловский Е.В. Реставрация памятников архитектуры: развитие творческих концепций / Михайловский Е.В. – М.: Стройиздат, 1971. – 190 с.
11. Прибега Л.В. Реставраційні реконструкції в пам'яткоохоронній практиці України / Прибега Л.В. // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 2. – К.: Центр пам'яткознавства Академії наук України, 1993. – С. 84–97.
12. Раппопорт П.А. Церковь Василия в Овруче / Раппопорт П.А. // Советская археология. – 1972. – № 1. – С. 82–97.

REFERENCES

1. Afanasev K.N. A.V. Shhusev / Afanasev K.N. - M.: Stroyzdat, 1978. - 368 s.
2. Gavrylyuk S.V. Istorychne pamyatkoznavstvo Volyni, Holmshhyny i Pidlyashshya (XIX – pochatok ХХ st.) : Monografiya. – 2-e vyd., dop. / Svitlana Vitaliyivna Gavrylyuk. – Luczk : RVV «Vezha» Volyn. nacz. un-tuim. Lesi Ukrayinky, 2008. – 536 s.
3. Grabar I. Istoryya russkogo yskusstva. T. 1. Arxytektura. Dopetrovskaya epoxa / Grabar I. – M.: Yzd. I. Knebel, 1986. – 648 s.
4. Karpova L.V. Oхранa kulturnogo nasledyya v dokumentax XVII – XX veka / Karpova L.V., Potapova N.A. – M.: Ves myr, 2000. – 428 s.
5. Kilesso T. Zasnovnyk ukrayinskoyi shkoly restavraciyi pamyatok arxitektury / Kilesso T. // Pam'yatky Ukrayiny'. – 1992. – № 2–3. – S. 50–54.
6. Kostrycyu M.Yu. Khram Svyatogo Vasy'liya v Ovruchi / Kostrycyu M.Yu., Myxajlyshyn O.L. – K.: Texnika, 2011. – 96 s.
7. Kostrycyu M.Yu. Geografichne krayeznavstvo Ukrayiny: teoretyko-metodologichni zasady, istoriya, praktyka [Tekst] : avtoref. dys... d-ra geogr. nauk: 11.00.13 / Kostrycyu Mykola Yuxymovych ; Kyuyivskyy nacionalnyj un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2007. – 32 s.
8. Lysovskyy V.G. «Nacyonalnyj styl» v arxytekture Rossyy / Lysovskyy V.G. – M.: Sovpadenye, 2000. – 416 s.
9. Logvyn N. Do istoriyi restavraciyi pamyatok v Ukrayini kincyа XIX – pochatku ХХ st. / Logvyn N. // Arxitekturna spadshhyna Ukrayiny. Vyp. 3. Ch. 1. Pytannya istoriografiyi ta dzhereloznavstva ukrayins'koyi arxitektury / Za red. V. Tymofiyenka. – K.: Ukrayinoznavstvo, 1996. – S. 193–198.
10. Myxajlovskyy E.V. Restavracyya pamyatnykov arxytektury: razvytye tvorcheskyyh koncepcij / Myxajlovskyy E.V. – M.: Strojzdat, 1971. – 190 s.

11. Prybyega L.V. Restavracijni rekonstrukciyi v pam'yatkoohoronnij praktyci Ukrayiny / Prybyega L.V. // Praci Centru pam'yatkoznavstva. Vyp. 2. - K. : Centr pam'yatkoznavstva Akademiyi nauk Ukrayiny, 1993. – S. 84–97.

12. Rappoport P.A. Cerkov Vasylyya v Ovruche / Rappoport P.A. // Sovetskaya arxeologiya. – 1972. – № 1. – S. 82–97.

Хмельницкая Л. История реставрации Свято-Васильевского собора г. Овруча начала XX в.

В статье, на основании комплекса используемых источников и литературы, предпринята попытка исследования поэтапного процесса проведения цикла реставрационных работ по реконструкции в начале XX в. памятника архитектуры Украины – Свято-Васильевского собора г. Овруча Житомирской области. Прослеживается социокультурный характер реставрации и ее поэтапная характеристика. Обработка различного вида источников, научной литературы и использованная научная методика позволили проследить процесс проведения памятникоохранной работы, ответственных за это общественных и государственных структур в начале века.

Определены области реконструкции Свято-Васильевского собора и личный вклад в работу по спасению памятников архитектуры как отдельных архитекторов, так и Императорской Археологической комиссии. Уточнено значение реставрационных работ по Свято-Васильевскому собору в качестве примера всеобъемлющего научного исследования и сохранения историко-культурного наследия украинского народа.

Статья написана в русле современных методологических подходов к анализу источников и литературы и базируется на принципах историзма, научной объективности, целостности, а также проблемно-хронологического методов.

Ключевые слова: алтарь, абсида, арка, башня, церковь, купол, кварцит, реставрация, реконструкция, собор, храм.

Khmelnyska L. History of the restoration of Holy Vasil Cathedral Ovruch the beginning of the 20th century.

In the article, based on complex sources and literature, an attempt was made to study the step-by-step process of restoration works on reconstruction of the cycle at the beginning of the 20th century. architectural monuments of Ukraine-Holy Vasil Cathedral. Ovruch, Zhytomyr Oblast. Traces the cultural nature of restoration and its gradual characteristic. Processing of various types of sources, scientific literature and adapted scientific technique allowed to trace the process of conducting the work of the monuments preservation are responsible for this public and State structures at the beginning of the century.

Identified areas of reconstruction of the Cathedral of the Holy Basil and personal contribution to the recovery of architectural monuments as individual architects and the Imperial archaeological commission.

Clarified meaning of restoration works on St. Vasilevskomu Cathedral as an example of a comprehensive scientific research and preservation of historical and cultural heritage of the Ukrainian people.

Statta is written from the mainstream of modern methodological approaches to the analysis of sources and literature and is based on the principles of historicism, scientific objectivity, integrity, as well as the problem-chronological methods.

Keywords: altar, apse, arch, tower, church, dome, quartzite, restoration, reconstruction, the cathedral, the temple.

Одержано 17.02.2016